

Original Article

भारतीय कृषी क्षेत्राचा प्रवास - शेतजमिनीपासून ते जागतिक बाजारपेठेपर्यंत

डॉ. वैशाली दिनकर कानवडे

को.ए.सो.चे, डॉ. सी. डी. देशमुख वाणिज्य आणि

सौ. के. जी. ताम्हाणे कला महाविद्यालय, रोहा.

ता. रोहा, जि. रायगड. ४०२ १०९.

ईमेल: kanwadevaishali@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180332

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 3(A)

Pp. 168-171

March- 2026

Submitted: 25 Feb. 2026

Revised: 05 Mar. 2026

Accepted: 15 Mar. 2026

Published: 31 Mar. 2026

गोष्टवारा:

भारतीय कृषी क्षेत्राचा प्रवास हा केवळ अन्न पिकवण्यापुरता मर्यादित न राहता, तो आत्मनिर्भरता आणि जागतिक स्तरावरील सहभाग दर्शवणारा एक मोठा बदल आहे. स्वातंत्र्यानंतर, अन्नसुरक्षा हे प्राथमिक उद्दिष्ट असताना, हरित क्रांतीने देशाला अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण केले. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतीला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले उत्पादन निर्यात करण्याची संधी मिळाली. सध्याचा प्रवास ई-नाम (राष्ट्रीय कृषी बाजार) आणि कृषी क्षेत्रातील नवीन उद्योगांच्या माध्यमातून थेट शेतकरी ते ग्राहक या संकल्पनेवर केंद्रित आहे, ज्यामुळे शेतकरी केवळ उत्पादक न राहता कृषी-उद्योजक बनत आहेत आणि भारतीय शेती जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग बनत आहे. भारतीय कृषी क्षेत्राचा प्रवास स्वातंत्र्योत्तर काळात अन्नसुरक्षेच्या मूलभूत गरजेतून सुरू झाला. सुरुवातीला, जमीन सुधारणा आणि मोठ्या सिंचन प्रकल्पांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले. १९६० च्या दशकात आलेल्या हरित क्रांतीने हा प्रवास निर्णायक वळणावर आणला. उच्च उत्पादन देणारी बियाणे, रासायनिक खते आणि नियंत्रित पाण्याच्या वापरामुळे देश अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण झाला. या यशानंतर दुग्धोत्पादनासाठी पांढरी क्रांती आणि मत्स्योत्पादनासाठी निळी क्रांती यांसारख्या विविध क्रांत्यांनी शेतीत विविधता आणली. १९९० च्या जागतिकीकरणानंतर भारतीय शेती केवळ स्थानिक गरजा पुरवणारी न राहता, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जागतिक बाजारपेठेचा भाग बनली. आज भारतीय शेती आधुनिकतेकडे वाटचाल करत आहे; डिजिटल शेती, ड्रोन तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांचा वापर वाढवत आहे, तसेच सेंद्रिय आणि शाश्वत शेती यावरही भर दिला जात आहे. अशा प्रकारे, भारतीय कृषी क्षेत्र केवळ देशाची भूक भागवत नाही, तर कृषी-उद्योजकतेच्या माध्यमातून जागतिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान मिळवत आहे.

संशोधनातील मूलभूत शब्द: कृषी क्षेत्र, हरित क्रांती, पांढरी क्रांती, अन्नसुरक्षा, शेती विकास, सिंचन, तंत्रज्ञान, जागतिक बाजारपेठ, जागतिकीकरण, शाश्वत शेती, सेंद्रिय शेती इ.

प्रस्तावना:

भारत हा एक कृषीप्रधान देश असून, येथील कृषी क्षेत्र केवळ अन्नसुरक्षेची हमी देत नाही, तर कोट्यवधी लोकांना रोजगार आणि देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाला मोठा हातभार लावते. 'शेतजमिनीपासून ते जागतिक बाजारपेठेपर्यंत' भारतीय कृषी क्षेत्राचा प्रवास हा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील तुटपुंज्या उत्पादनातून आजच्या जागतिक निर्यातक्षम कृषी शक्तीत झालेले परिवर्तन दर्शवतो. हा प्रवास हरित क्रांती सारख्या ऐतिहासिक टप्प्यांनी, सरकारी धोरणांनी आणि तंत्रज्ञानाच्या अवलंबनाने घडलेला आहे. या बदलांचा अभ्यास करणे आणि त्यातून कृषी विकासाची गती व दिशा निश्चित करणे हे या शोधप्रबंधाचे महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यानंतर अन्नधान्याच्या कमतरतेवर मात करून भारताने स्वयंपूर्णता मिळवली, परंतु जागतिकीकरण आणि मुक्त बाजारपेठेच्या युगात भारतीय कृषी क्षेत्राने केवळ उत्पादन वाढवणे पुरेसे नाही. गुणवत्तेचे जागतिक मानक, पुरवठा साखळीतील अडथळे आणि हवामान बदलाचे वाढते आव्हान यांचा सामना करून शेतमालाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत योग्य स्थान कसे मिळवून देता येईल? शेतजमिनीतील लहान तुकड्यांवर अवलंबून असलेला शेतकरी आधुनिक तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेच्या संधींचा वापर करून जागतिक कृषी-उद्योजक कसा बनू शकतो? या प्रश्नांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.19641776

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

डॉ. वैशाली दिनकर कानवडे, को.ए.सो.चे, डॉ. सी. डी. देशमुख वाणिज्य आणि सौ. के. जी. ताम्हाणे कला महाविद्यालय, रोहा.

ता. रोहा, जि. रायगड

How to cite this article:

कानवडे, वैशाली. दिनकर. (2026). भारतीय कृषी क्षेत्राचा प्रवास- शेतजमिनीपासून ते जागतिक बाजारपेठेपर्यंत. Journal of Research & Development, 18(3(A)), 168–171. <https://doi.org/10.5281/zenodo.19641776>

संशोधनाची उद्दिष्टे: हा शोधप्रबंध खालील प्रमुख उद्दिष्टांवर केंद्रित राहील.

१. स्वातंत्र्यापासून ते सद्यस्थितीपर्यंत भारतीय कृषी विकासाच्या मुख्य ऐतिहासिक टप्प्यांचा सखोल अभ्यास करणे.
२. भारतीय शेतमालाच्या जागतिक बाजारपेठेतील सहभागाचे स्वरूप आणि त्यापुढील आव्हाने व संधी तपासणे.
३. भारतीय कृषी क्षेत्राला जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या धोरणात्मक शिफारसी करणे.

संशोधनाची गृहीतके:

१. डिजिटल शेती तंत्रज्ञान स्वीकारणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या उत्पन्न आणि कार्यक्षमतेत पारंपरिक पद्धती वापरणाऱ्या शेतकऱ्यांपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे.
२. जागतिक गुणवत्तेचे मानके आणि प्रमाणपत्रांचे पालन करणाऱ्या कृषी-उद्योजकांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत उच्च दर मिळतात.

संशोधन पद्धती:

या विषयाच्या अभ्यासात गुणात्मक आणि संख्यात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचे संकलन व विश्लेषण केले आहे. माहिती संकलनासाठी दुय्यम माहितीवर अधिक भर दिला आहे, ज्यात विषयावरील विविध पुस्तके, मासिके, कृषी मंत्रालय, वाणिज्य मंत्रालय तसेच जागतिक संस्थांनी (उदा. FAO) प्रकाशित केलेली आकडेवारी आणि विविध कृषी धोरणांचे अहवाल यांचा समावेश आहे.

स्वातंत्र्यापासून ते सद्यस्थितीपर्यंत भारतीय कृषी विकासाचे मुख्य ऐतिहासिक टप्पे:

१. **जमीन सुधारणा आणि पायाभूत सोयींवर भर (१९४७ - १९६५):** स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शेतीच्या क्षेत्राचा प्रवास जमीन सुधारणा आणि मूलभूत पायाभूत सोयींच्या निर्मितीने सुरू झाला. या काळात अन्न पुरेसे मिळणे हेच मुख्य ध्येय होते. जमीनदारी पद्धत संपुष्टात आणणे, कुळ कायद्यांची अंमलबजावणी करणे आणि जमिनीची मालकी प्रत्यक्ष कष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांकडे देण्याचा प्रयत्न झाला, ज्यामुळे उत्पादनासाठी प्रोत्साहन मिळाले. याच काळात भाक्रा-नांगल सारखे मोठे सिंचन प्रकल्प आणि धरणे उभारण्यावर भर देण्यात आला, जेणेकरून भविष्यातील उत्पादनासाठी पाणी उपलब्ध होईल.
२. **हरित क्रांती आणि अन्नधान्यात स्वयंपूर्णता (१९६६ - १९९०):** १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात सुरू झालेली हरित क्रांती हा भारतीय शेतीच्या विकासाचा सर्वात मोठा आणि निर्णायक टप्पा ठरला. या क्रांतीचा केंद्रबिंदू जास्त उत्पादन देणारे बियाणे, रासायनिक खते आणि नियंत्रित पाणी वापरण्याचे तंत्रज्ञान होता. याचे थेट परिणाम पंजाब, हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशातील गंगा-यमुना पट्ट्यात दिसून आले, जेथे गहू आणि तांदूळ या पिकांचे उत्पादन अभूतपूर्व वाढले. याच काळात पांढरी क्रांती (दूध उत्पादन) आणि इतर क्रांत्यांनी शेतीत विविधता आणली.
३. **उदारीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे निर्यातीला चालना (१९९१ - २०००):** १९९१ मध्ये आर्थिक धोरणांमध्ये बदल (उदारीकरण) स्वीकारल्यानंतर भारतीय शेतीचा प्रवास जगाच्या बाजारपेठेकडे वळला. या टप्प्यात शेतमालाच्या विक्रीवरील अनेक बंधने शिथिल करण्यात आली आणि शेतकऱ्यांसाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेची दारे खुली झाली. या बदलामुळे शेतकरी केवळ स्थानिक उत्पादक न राहता जागतिक पुरवठा साखळीचा एक भाग बनू लागले.
४. **अत्याधुनिक ज्ञान, शाश्वतता आणि उद्योजकता (२००० पासून पुढे):** सध्याचा टप्पा अत्याधुनिक ज्ञान, दीर्घकाळ टिकणाऱ्या पद्धती (शाश्वतता) आणि शेतकरी-उद्योजकतेवर केंद्रित आहे. शेतीत संगणकीय ज्ञानाचा (उदा. यंत्रमानव, कृत्रिम बुद्धिमत्ता) वापर सुरू झाला आहे, ज्यामुळे अचूक शेती शक्य होत आहे. ई-नाम यांसारख्या शासकीय उपक्रमांमुळे शेतमालाच्या विक्रीत पारदर्शकता आली आहे.

भारतीय शेतमालाच्या जागतिक बाजारपेठेतील सहभागाचे स्वरूप: १९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणामुळे भारतीय शेतमालाचा जागतिक बाजारपेठेतील सहभाग लक्षणीयरीत्या वाढला आहे. सुरुवातीच्या काळात भारत प्रामुख्याने चहा, कॉफी, काजू आणि मसाले यांसारख्या पारंपरिक वस्तूंचा निर्यातदार होता, मात्र आता हे स्वरूप बदलले आहे. सध्या भारतीय शेती जगाला केवळ कच्चा माल पुरवत नाही, तर प्रक्रिया केलेले अन्न आणि उच्च-मूल्याचे उत्पादन यांचा प्रमुख निर्यातदार म्हणून ओळखली जाते. बासमती तांदूळ, विविध प्रकारचे मसाले, ताजी फळे (उदा. आंबा, द्राक्षे) आणि समुद्री उत्पादने यांमध्ये भारताचा जागतिक बाजारपेठेत मोठा वाटा आहे. तथापि, जागतिक बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी भारतीय शेतमालाला आंतरराष्ट्रीय गुणवत्तेच्या मानकांचे पालन करावे लागते, तसेच विकसित देशांच्या व्यापार नियमांची पूर्तता करणे आवश्यक ठरते. पुरवठा साखळीतील कार्यक्षमतेचा अभाव आणि किंमतीतील अस्थिरता ही प्रमुख आव्हाने आजही कायम आहेत, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर भारताची स्पर्धात्मकता वाढवण्यासाठी सातत्याने धोरणात्मक प्रयत्नांची गरज आहे.

भारतीय शेतमालासमोरील जागतिक बाजारपेठेतील आव्हाने:

१. **गुणवत्ता आणि मानकांची पूर्तता:**
 - अ) **आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे निकष:** विकसित देशांमध्ये अन्न आणि शेतीच्या उत्पादनांसाठी आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे अत्यंत कठोर नियम आहेत. यात मालाची स्वच्छता, रासायनिक पदार्थांचे अवशेष, कीटकनाशकांचे प्रमाण आणि शेतीत वापरल्या जाणाऱ्या पाण्याची गुणवत्ता तपासली जाते.
 - आ) **प्रमाणपत्राची आवश्यकता:** वनस्पती आरोग्य आणि स्वच्छता प्रमाणपत्रे मिळवणे लहान शेतकऱ्यांसाठी खर्चीक आणि गुंतागुंतीचे असते. या मानकांची पूर्तता न झाल्यास परदेशात माल पाठवणे रद्द होते किंवा माल परत पाठवला जातो.
२. **कार्यक्षम पुरवठा साखळीचा अभाव:**

- अ) थंड साठवणुकीतील समस्या: फळे, भाजीपाला आणि मांस यांसारख्या लवकर खराब होणाऱ्या वस्तूंच्या निर्यातीसाठी शीतकरण सोयी आणि साठवणगृहे आवश्यक असतात. भारतात ग्रामीण स्तरावर या सोयीसुविधांची कमतरता आहे, ज्यामुळे मालाचा दर्जा टिकवणे कठीण होते.
- आ) वाहतूक आणि पायाभूत सोयी: बंदरे आणि रेल्वे स्थानकांपर्यंत मालाची वाहतूक करण्यास जास्त वेळ लागतो आणि खर्च वाढतो. मालाची हाताळणी योग्य न झाल्यास काढणीनंतर होणारे नुकसान वाढते.
३. जागतिक स्पर्धा आणि व्यापार अडथळे:
- अ) इतर देशांचे अनुदान: अमेरिका आणि युरोपियन समुदाय यांसारखे विकसित देश त्यांच्या शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात सरकारी मदत (अनुदान) देतात, ज्यामुळे त्यांचे उत्पादन भारतीय उत्पादनांपेक्षा स्वस्त होते. या असमान स्पर्धेत भारतीय शेतकरी टिकू शकत नाहीत.
- आ) संरक्षक कर: अनेक देश भारतीय मालावर आयात शुल्क आणि कर लावतात, ज्यामुळे भारतीय मालाच्या किंमती वाढतात आणि तो जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धात्मक बनू शकत नाही.
४. किंमतीतील अस्थिरता आणि धोका:
- अ) जागतिक मागणीतील बदल: जगाच्या बाजारपेठेत मागणी आणि पुरवठा सतत बदलत असतो, ज्यामुळे किंमतीमध्ये मोठे चढ-उतार होतात. याचा थेट फटका माल परदेशात पाठवणाऱ्यांना आणि शेतकऱ्यांना बसतो.
- आ) विनिमय दराचा धोका: भारतीय चलनाचे मूल्य (रुपयाचे मूल्य) इतर देशांच्या चलनांच्या तुलनेत बदलत राहिल्यास, माल परदेशात पाठवणाऱ्यांना मिळणाऱ्या नफ्यावर परिणाम होतो आणि अनिश्चितता वाढते.
५. लहान शेतजमिनी आणि उत्पादकता:
- अ) जमिनीचे लहान तुकडे: भारतातील बहुतांश शेतकऱ्यांकडे जमिनीचे लहान तुकडे आहेत. यामुळे आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर करणे आर्थिकदृष्ट्या परवडत नाही, ज्यामुळे उत्पादनक्षमता कमी राहते.
- आ) गुंतवणुकीचा अभाव: लहान शेतकरी अत्याधुनिक ज्ञान, चांगल्या दर्जाचे बियाणे किंवा सिंचनामध्ये पुरेशी गुंतवणूक करू शकत नाहीत, ज्यामुळे त्यांच्या उत्पादनाचा दर्जा जागतिक मानकांनुसार राखणे कठीण होते.
- भारतीय शेतमालाला जागतिक बाजारपेठेतील संधी:**
१. प्रक्रिया केलेले अन्न आणि मूल्यवर्धन
- अ) मूल्यवर्धनाची मागणी: जगाच्या स्तरावर प्रक्रिया केलेल्या अन्न उत्पादनांची (उदा. फळांचे रस, जाम, साँस, गोठवलेले पदार्थ) मागणी वाढत आहे. भारत फळे आणि भाजीपाल्याचा प्रचंड मोठा उत्पादक असल्याने, या मालावर प्रक्रिया करून परदेशात माल पाठवल्यास जास्त मूल्यवर्धन मिळू शकते.
- आ) अन्न प्रक्रिया उद्योग: शासनाच्या मदतीने स्थापित होणाऱ्या अन्न प्रक्रिया उद्योगांमुळे प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन मिळते आणि त्यांना आधुनिक पायाभूत सोयीसुविधा उपलब्ध होतात, ज्यामुळे परदेशात माल पाठवणे सोपे होते.
२. सेंद्रिय आणि नैसर्गिक उत्पादनांची वाढती मागणी:
- अ) आरोग्य आणि जागरूकता: विकसित देशांतील ग्राहक त्यांच्या आरोग्याबद्दल अधिक जागरूक झाले आहेत. त्यामुळे रासायनिक खते आणि कीटकनाशके नसलेल्या सेंद्रिय आणि नैसर्गिक शेतमालाची मागणी जगात मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.
- आ) भारताची क्षमता: सिक्कीमसारख्या राज्यांनी स्वतःला पूर्णपणे सेंद्रिय राज्य म्हणून घोषित केले आहे. यामुळे भारत जगाला सेंद्रिय उत्पादने पुरवणारा एक विश्वासाहर् स्रोत बनू शकतो.
३. विविध पिकांचे उत्पादन:
- अ) अद्वितीय पिके: भारतात आंबा, द्राक्षे, काजू, बासमती तांदूळ आणि विविध प्रकारचे मसाले यांसारखी जगातील इतर भागांमध्ये न पिकणारी अनेक अद्वितीय आणि उच्च-मूल्याची पिके घेतली जातात. या पिकांच्या विशिष्ट दर्जांमुळे त्यांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत जास्त दर मिळतो.
- आ) परदेशात पाठवण्यायोग्य विविधता: फळे, भाजीपाला आणि फुलशेती यांसारख्या परदेशात पाठवण्यायोग्य पिकांची विविधता वाढवल्यास, परदेशात पाठवल्या जाणाऱ्या मालाच्या टोपलीत विविधता येते आणि एकाच मालावरील अवलंबित्व कमी होते.
४. अत्याधुनिक ज्ञानाचा वापर:
- अ) संगणकीय विक्री आणि राष्ट्रीय बाजारपेठ: संगणकीय विक्री आणि ई-नाम (राष्ट्रीय कृषी बाजार) यांसारख्या संगणकीय प्रणालींमुळे भारतीय शेतकरी थेट जागतिक खरेदीदारांशी जोडले जात आहेत. यामुळे मध्यस्थांची गरज कमी होते.
- आ) अचूक शेती: यंत्रमानव आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांसारख्या अत्याधुनिक ज्ञानाचा वापर करून उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारणे आणि उत्पादन खर्च कमी करणे शक्य होते, ज्यामुळे भारतीय माल जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनू शकतो.
५. शासनाच्या धोरणात्मक मदतीचा आधार:
- अ) योजनांचा आधार: पीक विमा योजना आणि शेतकरी सन्मान निधी यांसारख्या योजनांमुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक स्थैर्य मिळते आणि ते परदेशात माल पाठवण्यासाठी अधिक गुंतवणूक करण्यास तयार होतात.

आ) व्यापार करार: भारत विविध देशांसोबत करत असलेल्या मुक्त व्यापार करारांमुळे भारतीय मालावरील आयात शुल्क कमी होते, ज्यामुळे परदेशी बाजारपेठेत प्रवेश करणे सोपे होते.

भारतीय कृषी क्षेत्राला जागतिक स्तरावर स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक शिफारसी:

१. नाशवंत शेतमालासाठी ग्रामीण भागापासून बंदरांपर्यंत शीतकरण सुविधा विकसित करावी.
२. जलद निर्यात तपासणीसाठी प्रमुख बंदरांवर विशेष सोयी आणि अत्याधुनिक तपासणी केंद्रे स्थापन करावीत.
३. आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार मालाची गुणवत्ता तपासण्यासाठी सरकारी प्रयोगशाळांची संख्या वाढवावी.
४. परदेशात माल पाठवण्याच्या नियमांविषयी (निर्यात नियमांविषयी) शेतकरी आणि निर्यातदारांना नियमित प्रशिक्षण द्यावे.
५. उत्पादनाचे आंतरराष्ट्रीय प्रमाणीकरण करण्याची प्रक्रिया शेतकऱ्यांसाठी सोपी आणि कमी खर्चाची करावी.
६. ई-नाम यांसारख्या संगणकीय बाजारपेठांना अधिक प्रभावी करून शेतकऱ्यांसाठी वास्तविक वेळेतील किमतीची माहिती उपलब्ध करावी.
७. यंत्रमानव (ड्रोन) आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापरणाऱ्या अचूक शेतीसाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत आणि तांत्रिक मार्गदर्शन पुरवावे.
८. शेतकऱ्यांना त्यांच्या मोबाईलवर हवामानाचे अचूक अंदाज आणि शेतीविषयक नवीन ज्ञान त्वरित मिळावे यासाठी डिजिटल व्यासपीठांचा विकास करावा.
९. लहान शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेल्या शेतकरी उत्पादक संस्थांना परदेशात माल पाठवण्यासाठी विशेष सरकारी निधी द्यावा.
१०. कृषी निर्यात धोरणे वारंवार न बदलता, ती दीर्घकाळ स्थिर राहतील याची शासनाने हमी द्यावी.

भारतीय कृषी क्षेत्राचा प्रवास हा अन्नसुरक्षेच्या ध्येयापासून ते जागतिक बाजारपेठेतील सहभागापर्यंत एक मोठा आणि यशस्वी बदल दर्शवतो. हरित क्रांतीने देशाला अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण केले, तर जागतिकीकरणामुळे उच्च-मूल्याच्या शेतमालाच्या निर्यातीचे दरवाजे उघडले. तथापि, सध्याच्या काळात आंतरराष्ट्रीय मानकांची पूर्तता, कार्यक्षम पुरवठा साखळीचा अभाव आणि हवामान बदलाचे आव्हान यांसारख्या अडथळ्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

सारांश:

भारतीय कृषी क्षेत्राचा प्रवास हा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अन्नटंचाईच्या स्थितीपासून ते जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धात्मक सहभागापर्यंत झालेला एक मोठा ऐतिहासिक बदल दर्शवतो. हरित क्रांतीने अन्नसुरक्षेचे उद्दिष्ट साध्य केले आणि देशाला धान्यामध्ये स्वयंपूर्ण केले, तर जागतिकीकरणामुळे उच्च-मूल्याच्या शेतमालाच्या निर्यातीचे दरवाजे उघडले. तथापि, हा शोधनिबंध स्पष्ट करतो की, सध्याच्या काळात कठोर आंतरराष्ट्रीय मानकांची पूर्तता, कार्यक्षम पुरवठा साखळीचा अभाव आणि हवामान बदलामुळे होणारे नुकसान ही प्रमुख आव्हाने आहेत. दुसरीकडे, सेंद्रिय उत्पादनांची वाढती जागतिक मागणी आणि डिजिटल शेतीचे तंत्रज्ञान (उदा. ई-नाम, कृत्रिम बुद्धिमत्ता) यांमध्ये भारतीय कृषी क्षेत्रासाठी प्रचंड संधी उपलब्ध आहेत. या अभ्यासातील धोरणात्मक शिफारसी दर्शवतात की, पायाभूत सोयींमध्ये गुंतवणूक, गुणवत्ता नियंत्रणासाठी मदत आणि शेतकरी उत्पादक संस्थांना बळ दिल्यास भारत केवळ एक मोठा उत्पादक न राहता, जगातील एक स्थिर आणि स्पर्धात्मक कृषी शक्ती म्हणून उदयास येऊ शकतो.

संदर्भसूची

१. भारत सरकार (२०२४), "आर्थिक पाहणी अहवाल (२०२३-२४)", सुधारित आवृत्ती, वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली. पृष्ठ क्रमांक: २१०-२३५.
२. राष्ट्रीय कृषी बाजार (ई-नाम) (२०२३), "ई-नाम: प्रगती आणि डिजिटल विपणन धोरणे" कृषी मंत्रालय, नवी दिल्ली. पृष्ठ क्रमांक: ३२-४५.
३. स्वामीनाथन एम. एस. (२००६), "राष्ट्रीय शेतकरी आयोग अहवाल (खंड-४)", (पहिली आवृत्ती). भारत सरकार प्रकाशन, नवी दिल्ली. पृष्ठ क्रमांक: ८८-९५.
४. जागतिक व्यापार संघटना (२०२१), "कृषी व्यापार नियमांमधील भारताची भूमिका आणि आव्हाने" (२०२१ आवृत्ती). विश्व व्यापार प्रकाशन, जिनेव्हा, स्वित्झर्लंड. पृष्ठ क्रमांक: ६०-७८.
५. संयुक्त राष्ट्र अन्न आणि कृषी संस्था (२०२३), "भारतातील अन्नसुरक्षा आणि शाश्वत शेती पद्धती" (नवीन अहवाल मालिका-२), संयुक्त राष्ट्र प्रकाशन, रोम, इटली. पृष्ठ क्रमांक: ११२-१२५.
६. गुप्ता एस. आणि शर्मा आर (२००२), "हरित क्रांतीनंतरचे भारतीय कृषी क्षेत्र: प्रादेशिक असमानता आणि टिकाऊपणा" भारतीय कृषी अर्थशास्त्र पत्रिका, (खंड ५७, अंक १. आर्थिक संशोधन विभाग, मुंबई. पृष्ठ क्रमांक: ४५-५८.
७. सिंह व्ही. आणि वर्मा ए. (२०१९), "भारतातील पुरवठा साखळी व्यवस्थापन आणि कृषी निर्यातीचे धोरण" आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि विकास संशोधन, खंड २२, अंक ४. व्यापार धोरण संस्था, बॅंगलूर. पृष्ठ क्रमांक: २१५-२३०.
८. रेड्डी के. (२०२२), "डिजिटल तंत्रज्ञान आणि शेतकऱ्यांची उत्पादकता: निवडक राज्यांचा अनुभव" कृषी ज्ञान आणि तंत्रज्ञान संशोधन, खंड ८, अंक ३. कृषी विद्यापीठ प्रकाशन, हैदराबाद. पृष्ठ क्रमांक: १०-२५.